

Pardyová, Marie

**Vzácný doklad sekundárně použitého Traianova portrétu z
československých sbírek**

*Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. E, Řada
archeologicko-klasická. 1983, vol. 32, iss. E28, pp. [229]-240*

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/109303>

Access Date: 01. 03. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MARIE PARDYOVÁ

VZÁCNÝ DOKLAD
SEKUNDÁRNĚ POUŽITÉHO TRAIANOVA PORTRÉTU
Z ČESKOSLOVENSKÝCH SBÍREK

V nepříliš početné skupině římských sochařských portrétů, které se nacházejí v našich sbírkách, jsou ponejvíce zastoupeny podobizny římských císařů a členů jejich rodin. Většinou byly již vyčerpávajícím způsobem publikovány. K neprávem opomenutým patří zajímavý doklad portrétu císaře Traiana, na němž jsou patrné stopy po částečném přepracování, patrně v pozdní antice.

Mramorová hlava v životní velikosti, představující muže s výraznými individuálními rysy (viz tab. XVII—XVIII), je pravděpodobně fragmentem nedochované portrétní sochy. V aukci sbírky K. Dittricha r. 1946 ji zakoupil doc. dr. Oldřich Pelikán pro filozofickou fakultu Palackého Univerzity v Olomouci (dříve Vysoké školy pedagogické) a ve sbírce nynější katedry historie je zapsána pod inventárním číslem VŠP 898.¹ Doc. Pelikán zamýšlel hlavu publikovat, ale pro jiné práce tento záměr neuskutečnil. Když pak byla r. 1977 mezi exponáty brněnské výstavy Antické umění v československých sbírkách, vyzval mne, abych se tohoto úkolu ujala. O jeho zvládnutí jsem se však mohl pokusit teprve po svém studijním pobytu v Itálii, při němž jsem se blíže seznámila s analogickým ikonografickým materiálem.

O provenienci skulptury ani o okolnostech jejího nálezu nejsou známy konkrétní údaje. Pouze na základě skutečnosti, že původní majitel nějaký čas pobýval v severní Africe, lze hypoteticky předpokládat, že tato hlava pochází z některé ze severoafrických římských lokalit. V odborné literatuře se o ní objevují jen krátké zprávy v soupisech československých antických památek² a ve výstavních katalozích.³ Autor soupisu antických portrétů Jiří Frel došel k závěru, že se jedná o portrét císaře Traiana (98—117 n. l.), zdůraznil ovšem roli sekundárních zásahů a úprav, které na základě analogie s dalšími, podob-

¹ V době, kdy byl tento článek připravován do tisku, projevil o zájem o získání portrétu Moravské muzeum v Brně.

² *J. Frel*, Les portraits antiques en Tchécoslovaquie, Sborník k semdesátinám Jana Květa, Philosophica et historiae I, Acta Universitatis Carolinae, Praha 1965, str. 50, č. 13.

³ Antika a její tradice — Brno 1966, č. 23; Antický portrét — Brno, Praha 1973, str. 36, č. 29; Antické umění v československých sbírkách, Brno 1977—1978, Praha 1978—1979, str. 72, č. 279.

ným způsobem přepracovanými a znovu použitými traianovskými skulpturami měly s největší pravděpodobností přispět ke změně portrétních rysů na Constantina I. (306—337 n. l.).⁴ Ráz přepracování je však dosti povrchní a schematický, v některých podrobnostech, které byly dříve brány v úvahu (např. otázka záměrného zvětšení očí), se mi zdá sekundární zásah málo pravděpodobný. Na první pohled zůstávají patrné typické individuální rysy Traianovy, jež v přesných detailech dotváří i charakteristický druh jeho účesu. Z těchto důvodů zde dávám přednost označení Traianův portrét.

Hlava zobrazená v životní velikosti je zhotovena z hrubozrnného bílého mramoru, jehož povrch je patinován šedým a žlutavým odstínem. Plastika nese četné stopy poškození. Urazeny jsou částečně uši, téměř celý nos a na třech místech i brada. Menší povrchové i hlubší oděrky jsou rozsety po celém obličejí, hlavně v partiích obočí, očních víček a vlastních očí, rtů a tváří. Na lícních kostech se projevuje částečné zvětření povrchu materiálu. Dvě hlubší odřeniny jsou na spodní části pravé tváře, jedna poněkud níže na levé polovině obličeje. Podobně je poškozená i zachovaná část krku, který byl nepravidelně odlomen, a to na pravé straně těsně u hlavy, kdežto na levé straně z něho zůstalo asi 5 cm.

Při uvedeném stavu dochování má plastika tyto rozměry: celková výška — 27,8 cm; výška hlavy (od temene ke spodní části brady) — 23,9 cm; výška obličeje (od konce vlasů nad čelem ke špičce brady) — 16,4 cm; šířka hlavy z čelního pohledu — 18,4 cm; maximální šířka hlavy z profilu — 18,6 cm; vzdálenost mezi očními koutky 2,9 cm.⁵

Rozsah poškození je větší na pravé polovině obličeje a hlavy. Levá část se dochovala poněkud lépe, je charakterizována pečlivější plastickou modelací, která v proporcích obličeje věrně odráží Traianovy rysy. Na nepoškozených místech zde zůstalo původní vyleštění. Dochovalo se na spánku, kolem oka, u nosu, v dolní části tváře, pod bradou a na krku.

Poškození se objevuje i v účesu a na zadní části hlavy. Můžeme je charakterizovat jako zčásti náhodné — jedná se o oblast pravého spánku, kde je téměř úplně sedřena struktura jednotlivých pramenů vlasů — a zčásti jako záměrné. Do této skupiny patří tři formy plastických zásahů provedených při druhotné úpravě portrétu.

Nejnápadnější je hrubé a nepravidelné odtesání původního povrchu zadní části hlavy, které začíná asi 4 cm pod temenem a sahá až ke krku (viz tab. XXb). Tento zásah způsobil rovněž nápadné zploštění celé hlavy, viditelné při pohledu z boku (viz tab. XIX). Hrubost provedení nasvědčuje, že při sekundárním použití byla socha, nebo případně busta, k níž patřila dochovaná hlava umístěna těsně u zdi nebo před pilířem, eventuálně, po provedení popsané úpravy, byla do pozadí mírně zapuštěna. O pevném spojení hlavy s pozadím vypovídá i velký otvor, který se nachází asi tři centimetry pod temenem napravo od středové osy, těsně nad místem, odkud bylo započato otesávání původního povrchu. Otvor téměř přesného pravoúhlého tvaru o vnějších rozměrech pohybujiících se v rozmezí 3—2,5 × 1,3 cm se směrem

⁴ Viz pozn. 2.

⁵ Jednotlivé rozměry jsou uváděny podle způsobu užívaného v publikaci *N. Kunsche, Plastik (Antike und moderne Kunst der Sammlung Dierichs in der Ruhr-Universität Bochum), Bonn 1970.*

dovnitř zužuje. Jeho forma i narezavělé zbarvení mramoru v těchto místech svědčí, že sloužil k upevnění kovové skoby spojující pevně hlavu s pozadím. Na levé části hlavy ve vlasech, na odtesaných partiích a na krku se ještě dochovaly drobné stopy velmi tvrdé malty, které bylo asi použito k zasazení druhého konce skoby do pozadí.

Konečně do skupiny sekundárních zásahů v této oblasti patří řada malých otvorů (o průměru 3—5 mm), které jsou ve trojicích a dvojicích umístěny v částečných intervalech okolo hlavy, počínaje od čela, za uši až vzadu dolů ke krku, kde se setkávají. Jejich přesné rozmístění je následovné: nahoře po trojici zhruba nad středem očí, dále následují již jen dvojice, a to nad vnějšími koutky obou očí (na pravé straně se vzhledem k pozdějšímu poškození zachovaly jen nepatrné stopy), nad ušima a v zadní části hlavy asi v polovině uší a na krku, kde je těsně vedle zlomu vidět jednu z poslední dvojice otvorů. Jejich ostré hrany a stejná hloubka na dobře zachovaných místech i v odtesaných partiích ukazují na to, že se vskutku jedná až o sekundární úpravu sloužící k připevnění bronzového, možná i pozlaceného věnce, pravděpodobně však již diadém, který se za Constantina — přesně r. 324⁶ — stal oficiálním odznakem císařské moci. Tento fakt ostatně dokazuje, že náš portrét i při druhotném užití představoval římského císaře.

Přestože hlava byla dosti poškozena, portrét neztratil svůj výraz a uchoval si většinu charakteristických rysů. Lépe je zachována levá polovina obličeje s výraznou plastickou modelací a pečlivou úpravou povrchu. Naproti tomu je pravá část obličeje traktována více plošně, její povrch je sice hladký, ale postrádá vyleštění.

Ve střední části čela je i přes četné odřenininy vidět, že opracování povrchu je ve vztahu k ostatním partiím provedeno hrubě, což dosvědčuje, že zde byl proveden sekundární, ne příliš pečlivý zásah. Při frontálním pohledu si lze všimnout, že v podání obličeje se uplatňuje asymetrie, která vyplývá z nestejného umístění očí (viz tab. XVIII). Levé oko se nachází asi o dva milimetry výše než pravé. V důsledku toho se levé oko zdá poněkud větší, i když skutečné rozměry obou očí jsou naprosto stejné. Tato nesouměrnost však přetává být nápadná při částečném pohledu ze strany, kdy je levá polovina obličeje natočena blíže k divákovi (viz tab. XVIII).

Při plastickém traktování oka duhovka mírně vystupuje, obvyklé prohloubení a názornující zornici bylo asi vyznačeno velmi mělkým vybráním a pod stopami poškození je dnes není zřetelně vidět — snad jen v náznaku u levého oka. Víčka jsou poměrně masívní, jejich vnitřní okraje asi byly při sekundární úpravě zvýrazněny obrysovou linií, čímž bylo umožněno plastické ztvárnění očí. Přestože levé oko je zasazeno asi o dva milimetry hlouběji než pravé, zdá se, že to nebylo způsobeno při pozdějším pokusu o zvětšení očí, ale, že je tato nesouměrnost původní a souvisí s pečlivějším plastickým podáním levé poloviny obličeje. Partie obočí byla značně zasažena poškozením a jen u levého spánku se zachovala malá část jednoduché plastické linky, která obočí znázorňovala.

Vlasy nad čelem asi původně sahaly níže, sekundárním odtesáním jejich konečků byla výška čela opticky prodloužena. Na přechodu vlasů mezi čelem a spánku se i přes pozvolné zaoblení objevuje náznak tupého úhlu.

⁶ Viz *J. Maurice*, *La numismatique constantinienne* I, Paris 1908, str. 97.

Obličej a tváře jsou podány dosti sumárně, bez výrazných vrásek a nápadných záhybů. Pouze od lícní kosti šikmo k bradě vedou dva mělké záhyby. Další sahají od vnitřních koutků očí ke tvářím a od nosu k ústům. Spolu s ústy vytvářejí ne zcela pravidelný tvar rovnostranného trojúhelníku. Partie mezi nosem a rty je členěna výrazným žlábkem. Ústa jsou malá s úzce sevřenými rty. Na dochované části brady je vidět, že byla sice zaoblená, ale energicky vystupovala dopředu. Krk byl původně asi silný a široký, na zachované části se jeví vysunutý poněkud doleva, což ukazuje na gesto zdvižené levé ruky u sochy, ke které asi hlava patřila. Dále si na krku můžeme všimnout širokého prohloubeného záhybu, který směřoval šikmo k začátku klíční kosti.

Jednoduchý účes z krátkých vlasů je traktován plasticky do jednotlivých pramenů dále podrobněji členěných několika grafickými rýhami. Vlasy jsou rozčesány od temene rovnoměrně na všechny strany — nahoru k čelu, k uším a ke krku. Většina pramenů je mírně esovitě prohnutá. Nad čelem je větší část vlasů rozčesána od středu levého oka k pravému spánku a zbytek na opačnou stranu, takže vždy krajní prameny obou směrů vytvářejí nad levým okem jednoduchý vidlicový motiv (tzv. Gabelmotiv) s trojúhelníkovitou mezerou uprostřed. Na spáncích a nad ušima jsou vlasy sčesány rovně dopředu, jen jejich konce jsou prohnuty nahoru, tj. k čelu. Změna ve směru vytváří nad vnějším koutkem levého oka pravidelný a nápadný motiv tzv. kleští (Zangenmotiv). Na pravém spánku je plastická struktura vlasů značně porušena. Vlasy u uší se postupně zkracují a jsou naznačeny jednotlivě. Konečky vlasů nad čelem se asi původně zužovaly do vytracena, při pozdější úpravě byly všechny zarovnané ve stejné výši.

Na zadní části hlavy ve směru k uším a krku vlasy postupně přecházejí v menší a kratší prameny, jejichž konce jsou okolo uší rovně odtesány, na krku jejich zakončení více respektuje přirozený tvar. Účes je celkově v naznačení jednotlivých detailů proveden pečlivě, ale vrstva vlasů je velmi plochá, a proto se zde nemohla uplatnit výraznější plastická modelace.

Při porovnávání našeho portrétu s ostatními známými Traianovými podobiznami se kromě podobných fyziognomických rysů nejnápadněji uplatňuje shoda v účesu. Vyjděme proto ze způsobu úpravy vlasů.

Většina známých Traianových portrétů je v monografii W. H. Grosse⁷ rozdělena do několika základních typů právě podle účesu, přesněji — rozčlenění vlasů nad čelem. Tato klasifikace vychází i z časové posloupnosti jednotlivých typů, jejichž vznik je možno určit poměrně přesně srovnáním s Traianovými obrazy na mincích, kde se poprvé vyskytuje příslušný druh účesu. Za nedostatek typologie Traianových portrétů zavedené W. H. Grossem považují někteří autoři, že vychází z vedlejších nepodstatných detailů,⁸ a tedy neříká nic o způsobu ztvárnění fyziognomie obličeje, jednotlivých rysů a v neposlední řadě také o kvalitě a úrovni plastického provedení jednotlivých obrazů.

Kromě Traiana se podobné členění založené na typologii formy vlasů nad čelem uplatnilo nejvýrazněji při klasifikaci portrétů Augustových, kde se mluví o třech typech portrétů. V nejnovější literatuře jsou označovány jako

⁷ Bildnisse Traians, Das römische Herrscherbild, II. Abteilung, Band 2, Berlin 1940.

⁸ Viz G. — Ch. Picard, L'art romain, Paris 1962, str. 97.

typ Octaviana,⁹ z 30. let 1. stol. p. n. l., tzv. hlavní typ,¹⁰ doložený největším počtem Augustových zobrazení, který se víceméně shoduje s dříve používaným označením Actijský typ,¹¹ tj. typ, který se poprvé objevuje po bitvě u Actia r. 31 p. n. l., a konečně tzv. vedlejší typ,¹² zastoupený jen malým počtem Augustových podobizen a vzniknuvší o něco později než hlavní typ.

Pokud jde o srovnání Traiana s Augustem, objevují se mezi těmito dvěma římskými panovníky určité obecné paralely, týkající se nejen podobnosti účesů, ale i obdobného hodnocení velikosti obou císařů v dějinném kontextu Římské říše.¹³ Rovněž se často uvádí, že je na Traianových portrétech patrná snaha o vědomou nápodobu Octaviana Augusta, a to nejen v celkové vyrovnanosti a idealizaci výrazu, ale také v jednoduchosti a zdánlivé nedbalosti úpravy vlasů.¹⁴

První Traianovy portréty, které vznikly poté, co se stal r. 98 císařem, jsou charakterizovány prostým rozčesáním vlasů nad čelem do stran od středu, kde se tak vytváří jednoduchá vidlice. Jako příklad zde uvádíme hlavu z římské prodejní kolekce starožitnosti (viz tab. XXI).¹⁵ Celá portrétní socha se stejným účesem byla objevena v Utice a dnes se nachází v archeologickém muzeu v Leidenu (viz tab. XXIIIb).¹⁶

Druhý typ portrétu je poprvé doložen na mincích z r. 103. S malým zpožděním tedy následoval oficiální plastickou předlohu, která se brzy rozšířila po celé říši. Na rozdíl od předešlého typu jsou vlasy nad čelem z větší části sčesány doprava a motiv vidličky je posunut nad levé oko. Pro ilustraci zde uvádíme méně známý, ale velmi kvalitní Traianův portrét z Puškinova muzea v Moskvě (viz tab. XXII).¹⁷ Protože je na některých portrétech patřičích výlučně do této skupiny Traianus zobrazen s dubovým věncem (corona civica), používá se v literatuře obecně pro celý typ tohoto označení.¹⁸

Nejpočetnější skupinu Traianových portrétů, k níž patří i jeho nejlepší zachované plastické podobizny, představuje typ vzniknuvší r. 108 u příležitosti oslavy císařových decennalií. V přesnosti uspořádání jednotlivých skupin pramenů vlasů nad čelem připomíná tzv. hlavní typ portrétů Augustových.¹⁹ Nad čelem jsou vlasy tvořeny několika paralelními prameny sčesanými doleva, z nichž vyniká středový motiv čtyř stejně dlouhých pramenů a trojitý pramen nad levým okem. Dalším typickým rysem objevujícím se u těchto portrétů je pohled upřený do dálky. K nejlepším dokladům patří

⁹ Viz *P. Zanker, K. Verniesel, Die Bildnisse des Augustus, Herrscherbild und Politik im kaiserlichen Rom, Ausstellungskatalog. München 1979, str. 50.*

¹⁰ *Ibidem.*

¹¹ *P. Zanker, Studien zu den Augustus-Porträts — I. Der Actium Typus, in Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, 1973; o vztahu mezi tzv. actijským typem a typem představovaným Augustovou sochou z Prima Porta viz str. 44 nn.*

¹² *Viz Zanker-Verniesel, Die Bildnisse des Augustus, str. 51.*

¹³ *Eutropius, Breviarium 8, 5, 3.*

¹⁴ *Srov. B. Andreae, Römische Kunst, Freiburg 1973, str. 201 n.*

¹⁵ *Gross, str. 67, tab. 6: b, 7: a, b. Uvedená lokalizace platí pro dobu, kdy vznikla publikace Bildnisse Traians, tj. před r. 1940.*

¹⁶ *Gross, str. 72, tab. 3: b.*

¹⁷ *Viz G. I. Sokolov, Antičnaja skulptura, Moskva 1965, obr. 38.*

¹⁸ tzv. „Bürgerkronentypus“ — viz *Gross, str. 75 nn.*

¹⁹ *Viz pozn. 10.*

londýnská busta (viz tab. XXIIIa) která asi vznikla jako přesná kopie oficiálního bronzového originálu.²⁰

Stejně jako dva předcházející, udržel se tento druh účesu na většině oficiálních památek až do Traianovy smrti a je doložen i na jeho pozdějších portrétech. Na některých podobiznách se však setkáváme i s variacemi tohoto typu. Sem můžeme zařadit i vůbec nejznámější Traianův portrét, nadživotní hlavu z Ostie, jejíž vznik je datován až do Hadrianova období. Tato skulptura vyniká dokonalou plastickou modelací (viz tab. XXIV).²¹

Vrátíme-li se nyní k našemu portrétu, je zřejmé, že podle formy účesu ho můžeme přiřadit ke druhé skupině Traianových portrétů. Jednoduché vidlicovité rozdělení vlasů nad levým okem je navíc doplněno tzv. motivem kleští (Zangenmotiv) nad levým spánkem. Tento tvar je víceméně ojedinělý a charakterizuje právě některé portréty Traianovy. Je však doložen jen na druhořadých Traianových podobiznách, na nejkvalitnějších obrazech se s ním nesetkáváme. Nachází se např. na částečně zachované Traianově hlavě z Frankfurtu,²² na kolosální hlavě v Kodani²³ (v obou případech je umístěn nad levým spánkem) a na hlavě z Ostie²⁴ (zde vyjímečně nad pravým spánkem). Pro Traiana je rovněž typický, ale méně často používaný tvar vlasů u uší, kde jsou sčesány dopředu směrem k tváři s mírným prohnutím nahoru. Setkáváme se s ním na zmíněném již portrétu z Frankfurtu²⁵ a na hlavě z Turina.²⁶ Způsob podání vlasů za ušima a na krku je stejný jako u ostatních Traianových portrétů. Pozdější záměrnou úpravou v týlu bylo odstraněno vyklenutí temene a zadní části hlavy, které je pro Traiana typické.

Pojetí účesu na našem portrétu je ve srovnání s ostatními však značně plošné, vrstva vlasů je velmi tenká a jednotlivé prameny jsou spíše jen graficky naskicované. Omezení plastické modelace není příznačné jen pro účes, ale projevuje se i ve ztvárnění obličeje. Tvary i proporce jednotlivých rysů i obličeje v celku charakterizuje shoda s obvyklým způsobem Traianova zobrazení. Ve srovnání s výraznou plastickou modelací jeho nejkvalitnějších portrétů, je zde obličej pojat poněkud plošněji, některé rysy jsou provedeny jen v náznaku. To se týká málo výrazných přechodů v modelaci obou tváří, partií mezi nosem a koutky úst. Pojetí hlavy vyvolává dojem, že portrét byl určen pouze k jednomu pohledu, a to zepředu s částečným natočením levé strany obličeje směrem k divákovi. Z tohoto důvodu se celá hlava z bočního pohledu jeví, jako by zde byla zkrácena její prostorová hloubka. Tato skutečnost ukazuje, že se s největší pravděpodobností jedná o provinciální práci, pojatou jako volnější, méně dokonalou kopii podle oficiální římské předlohy.

Traianovy rysy jsou zřejmé v původním nápadném vyklenutí dolní části středu čela, které si můžeme domyslet i přes jeho pozdější vyrovnání, v hlubokém umístění očí, ve tvaru a jednoduchém lineárním způsobu naznačení obočí (srov. s tab. XXI). Plastické ztvárnění obočí se objevuje až na pozdějších Traianových portrétech. Paralely nacházíme ve stejných proporcích partie

²⁰ Viz *Gross*, str. 85, 88, tab. 15: a.

²¹ *Gross*, str. 114 nn., tab. 33–35.

²² *Gross*, str. 74, tab. 8: a.

²³ *Gross*, str. 80 n., tab. 10: b.

²⁴ *Gross*, str. 81, tab. 14: a, b.

²⁵ Viz pozn. 22.

²⁶ *Gross*, str. 92, tab. 23: a, b.

mezi nosem a rty, v trojúhelníku mezi nosem a koutky úst, která jsou jako na většině Traianových portrétů malá a úzce sevřená. Celkový dojem podobnosti dotváří i zaoblená a energicky vysunutá brada s plným přechodem ke krku.

Náš portrét se ovšem i odlišuje od většiny kvalitních Traianových obrazů, a to svou malou výrazností. Celkový výraz i jednotlivé rysy postrádají energii, dynamiku a vitalitu nejlepších Traianových podobizen římské a italské provenience. Lhostejný, téměř unklý výraz je částečně způsoben omezením plastické modelace, ale zdá se, že je ve větší míře ovlivněn provinciálním pojetím. Blíží se spíše některým Traianovým portrétům, které vznikly v provinciích. Jedná se zejména o portréty z východní části říše, z Řecka, ostrovů a maloasijských měst, např. o hlavu z Frankfurtu,²⁷ portrét z muzea na Samu,²⁸ sochu v Kodani,²⁹ a kolosální hlavu z Pirea³⁰ a v neposlední řadě i o portrét (viz tab. XXI), který zde byl již několikrát citován, a o některé další Traianovy podobizny pocházející ze západních provincií jako je např. hlava v Oslo.³¹

U našeho portrétu zůstává problémem nápadná asymetrie obličeje, způsobená nestejným umístěním očí a ne zcela pravidelným tvarem partií kolem úst. Domnívám se, že, i když je levé oko zasazeno hlouběji než pravé, nebyla asymetrie způsobena až při druhotné úpravě v pozdní antice, ale, že je původní. Naopak tuto zvláštnost pokládám za další z dokladů provinciálního přístupu ke ztvárnění Traianova portrétu, a to i za předpokladu přímé nápodoby již existujících oficiálních obrazů.

S podobným případem poněkud nesouměrného podání obličeje se ostatně setkáváme i u dalších Traianových portrétů, pro něž je rovněž doložen provinciální původ. Uvedme například sochu z Útiky,³² hlavu z Ostie,³³ z Oslo³⁴ Kodaně³⁵ a ze Samu.³⁶ V míře asymetrie se našemu portrétu nejvíce blíží pojetí římské hlavy (viz tab. XXI),³⁷ kodaňské herojské sochy³⁸ a kolosální hlavy z Pirea.³⁹

K Traianovým charakteristickým rysům patří i silný krk, jehož část i se záhyby směřujícími ke klíční kosti je na našem portrétu dochována. Podle částečného vysunutí krku na levou stranu se můžeme domnívat, že hlava je zřejmě pozůstatkem celé Traianovy portrétní sochy, jejíž levé rameno bylo poněkud výše, snad v důsledku zdvižené ruky. Zdá se, že nepravidelnost zlomu v oblasti krku byla způsobena při násilném oddělení hlavy od trupu, a že by se tedy mohlo jednat o sochu tesanou vcelku z jednoho kusu. U tzv. vsazovaných hlav, které byly tesány zvlášť, se většinou dochoval celý krk i s typickým zakončením pro nasazení hlavy do trupu.

V souboru dochovaných Traianových portrétů (na sochách i historických

²⁷ Viz pozn. 22.

²⁸ Gross, str. 77 n., tab. 11: b.

²⁹ Gross, str. 78 n., tab. 11: a.

³⁰ Gross, str. 101 n., tab. 27: b.

³¹ Gross, str. 100 n., tab. 27: a.

³² Gross, str. 72, tab. 3: b.

³³ Gross, str. 81, tab. 14: a, b.

³⁴ Gross, str. 101 n., tab. 27: a.

³⁵ Gross, str. 80 n., tab. 10: b.

³⁶ Gross, str. 77 n., tab. 11: b.

³⁷ Gross, str. 67 n., tab. 6: b, 7: a, b.

³⁸ Gross, str. 78, tab. 11: a.

³⁹ Gross, str. 101 n., tab. 27: b.

reliéfech) jsou zastoupeny všechny obvyklé způsoby, kterých Římané užívali pro zobrazení císaře. Jednotlivé druhy pojetí císařských portrétů můžeme klasifikovat podle několika kritérií, v nichž se jednotlivé typy někdy navzájem prolínají. Nejjednodušším přístupem je členění podle rozměrů soch, a to na plastiky v životní nebo mírně nadživotní velikosti a sochy kolosální. Z těchto se většinou dochovaly jen některé části, ponějvíce hlavy. K nejrozměrnějším Traianovým portrétům patřil akrolit z Traianea v Pergamu,⁴⁰ z něhož se dochovaly jen fragmenty. Nadživotní a kolosální Traianovy portréty měly větší kultovní funkci a vznikly až po jeho smrti a následné divinizaci.

Podle jiného kritéria dělíme sochy na stojící a sedící. Do druhé skupiny patří i sochy jezdecké. Do dnešní doby se dochovaly pouze některé stojící Traianovy sochy, i když není pochyb, že existovaly oba další typy.⁴¹ Traianovy mince z pozdějšího období dosvědčují jeho sedící kultovní sochu z chrámu v Traianopoli.⁴² Literárními prameny⁴³ i mincemi⁴⁴ je doložena existence Traianovy jezdecké sochy, která ještě ve IV. století stála na jeho fóru v Římě.

Kromě toho mohl být římský císař zpodoběn jako bůh, héros anebo člověk. Na soše v Kodani⁴⁵ se setkáváme s idealizovaným Traianovým zobrazením odpovídajícím formálně typu řeckého héra. V Museo delle Terme se nachází torzo sochy, která představuje Traiana s Hérakleovými atributy. Je zde zpodoběn jako tzv. Hercules Gaditanus, hlavní božstvo jižní Hispánie, jež byla Traianovým rodištěm.⁴⁶

Nejčastěji však byl Traianus zobrazován jako člověk. Na menším počtu dokladů je oděn v tógu, která byla občanským oděvem Římana „domi“, tj. v Římě nebo na území Itálie. Tento typ je doložen na Traianově sloupu⁴⁷ a na oblouku v Beneventu.⁴⁸ Římští císařové byli nejčastěji zobrazováni jako vojevůdci v pancíři, s paludamentem a dalšími atributy, např. s kópím, mečem atd. Je nasnadě, že u Traiana, který byl zdatným válečníkem, je tento typ velmi frekventovaný. Najdeme ho na reliéfech Traianova sloupu, na oblouku v Beneventu, na vlysu použitém na Constantinově oblouku a rovněž na několika dochovaných sochách, z nichž W. H. Gross uvádí tři: kodaňskou sochu,⁴⁹ sochu z Utiky v Leidenu⁵⁰ (viz tab. XXIIIb) a torzo bez hlavy pocházející z exedry Héróda Attika v Athénách.⁵¹ Kromě toho je Traianus zobrazen jako imperátor na soše v Ostii.⁵²

Typické motivy, které se uplatňují v reliéfní výzdobě Traianových pancířů, jsou v případě prvních tří soch identické. Jedná se o apotropaické gorgoneion pod krčním vykrojením, thymiaterion se dvěma gryfy po stranách ve střední části, kteří stojí na spirálových úponcích jež jsou dole zakončeny obrácenou

⁴⁰ Viz Gross, str. 61.

⁴¹ Viz Gross, str. 54.

⁴² Gross, str. 54, tab. 44: n.

⁴³ Ammianus Marcellinus XVI 10, 15.

⁴⁴ Gross, str. 11, tab. 44: k.

⁴⁵ Gross, str. 54, 78; tab. 1: a, b, c; 11: a.

⁴⁶ Gross, str. 62, tab. 2: c.

⁴⁷ Gross, str. 48, tab. 38: a.

⁴⁸ Gross, str. 52, tab. 42: a, b.

⁴⁹ Gross, str. 57 n., tab. 3: a.

⁵⁰ Gross, str. 56 n., tab. 3: b.

⁵¹ Gross, str. 57 n., tab. 2: b.

⁵² Viz R. Calza, Museo Ostiense, Roma 1947, str. 8, č. 23; fotografie: P. Grimal, La civilisation romaine, Paris 1960, obr. 19.

palmetou, nebo stylizovaným akantovým listem. U ostijské sochy jsou místo gryfů uprostřed dvě Victorie zabíjející býky. Tento další oblíbený traianovský motiv se uplatňuje i na fragmentu dekorativního vlysu z Traianova fora a ve střední části pilířů oblouku v Beneventu.

Podle náznaků gest u zmíněných portrétních soch se můžeme domnívat, že ve zdvižené ruce držel Traianus kopí, přes druhou ruku měl přehozený konec paludamenta, popřípadě v ní mohl ještě držet krátký meč.

Podle počtu tohoto Traianova zobrazení na reliéfech se můžeme domnívat, že i volné sochy, na nichž byl Traianus zobrazen jako imperátor, byly nejběžnějším typem jeho portrétů. Rozšířeny v mnoha replikách po celém imperiu, plnily běžnou funkci úředního obrazu panovníka. Kvalita těchto děl závisela na tom, zda sochy vznikly v Římě, příp. v Itálii, nebo v některé provincii, kde byl jejich provedením pověřen méně zručný domácí sochař, který při kopírování oficiálního římského portrétu uplatnil i některé provinciální prvky cizí centrálnímu římskému umění.

Pokud je tedy správný náš předpoklad týkající se druhu sochy, k níž původně náležela zde popisovaná hlava, můžeme se domnívat, že se s největší pravděpodobností jednalo o podobný běžný typ císařského portrétu, v jehož slohovém ztvárnění se projeví i některé prvky místního (v našem případě zřejmě severoafrického) provinciálního prostředí.

Za pozdní antiky často docházelo k sekundárnímu použití starších uměleckých památek. Znovupoužití se neomezovalo jen na díla dekorativního charakteru, ale setkáváme se s ním i u portrétní plastiky a historického reliéfu. Pokud byly použity konkrétní portréty určené k zobrazení jiného císaře, musely být přizpůsobeny k vyjádření jeho podoby, a tudíž často docházelo k přetvoření obrazu původního císaře tak, aby byl schopen vyjádřit fyziognomii císaře, pro něhož byl použit.

Sekundární úpravy našeho portrétu jsou právě tohoto druhu. Charakterizuje je nepřilíš velká pečlivost, povrchnost a zběžnost v provedení. K nejvýraznější změně došlo při prodloužení a vyrovnání čela pomocí hrubého odtesání konečků vlasů a vyklenuté spodní části čela a partií u kořene nosu. K dalším úpravám patří i pokus o plastické znázornění očí (setkáváme se s ním i na některých dalších Traianových portrétech — viz tab. XXI). Zdá se, že v našem případě nebyly oči zvětšeny, ale jen zvýrazněny linií podél vnitřního okraje víček — vně vnitřního koutku levého oka je mělká nepravidelná rýha způsobená uhnutím dláta ze správného směru. Mělké prohloubení okraje oka umožnilo plasticky naznačit duhovku, která mírně vystupuje. Pozdější poškození však setřelo naznačení panenky. O nepravidelných vrypech na levém oku nemůžeme s přesností rozhodnout, zda se jedná o zbytek jejího náznaku nebo o pozdější náhodné šrámy.

Pokud pomíneme technicky motivované zásahy na zadní části hlavy, je poslední důležitou změnou vzhledu portrétu připojení kovové ozdoby. Zřejmě se jednalo o diadém, který se u císařských portrétů začal ve větší míře používat poté, co se stal Constantinus r. 324 samostatným vládcem nad celou římskou říší.⁵³

Tato skutečnost je jedním z důvodů, proč se domníváme, že náš portrét byl sekundárně použit k zobrazení Constantina Velikého. Obliba traianovských

⁵³ Srov. pozn. 6.

památek v období jeho vlády je jen v Římě dokumentována znovupoužitím části velkého vlysu z Traianova fora s výjev z dáckých válek na Constantinově oblouku. Kromě toho je doložená vědomá snaha o navázání na slavnou tradici nejlepších římských císařů Augusta, Traiana a částečně i Hadriana, o kterou se Constantinus pokoušel po svém vítězství nad Maxentiem r. 312, kdy se stal vládcem Říma a Itálie. V jeho titulatuře se objevují výrazy jako „renovator orbis“ nebo „fundator quietis“⁵⁴ a na mincích ražených v Ticinu, Aquilei a Římě připomínají jeho idealizované podobizny v jednotlivých rysech i účesech portréty Augustovy a Traianovy.⁵⁵ Augustovsko-traianovskou inspiraci v mnohém připomíná i Constantinova lateránská socha. Ve způsobu pojetí reprodukuje oblíbený typ imperátora. Ve viditelné části účesu, v podání obličeje, jeho jednotlivých rysů i celého výrazu působí mladistvým živým dojmem, zcela odlišným od ostatních současných Constantinových portrétů a nápadně připomíná Traiana. I když je trup lateránské sochy podán frontálně a plošně, gesto i postoj vyjadřují určitou odpozorovanou dynamiku, zcela neznámou ostatním Constantinovým sochám, jejichž hlavním rysem je tuhost a strnulost. V gestech a postoji se lateránská socha shoduje např. s Traianovou sochou v Ostii.

Návaznost na augustovsko-traianovské ikonografické vzory se na Constantinových portrétech (především na mincích) projevuje od r. 312 až téměř do r. 326,⁵⁶ kdy se začíná uplatňovat nový přístup ke ztvárnění Constantinových obrazů. Víme, že Traianus zůstal i nadále Constantinovým vzorem, protože prý na náměstí v Constantinopoli nechal Constantinus kromě sochy své a své matky Heleny postavit rovněž jezdecké sochy Traiana a Hadriana.⁵⁷

Velký vlys z Traianova fora, o kterém jsme se zde již zmínili, pochází podle hypotézy z chrámu zbožněného Traiana.⁵⁸ Některé jeho části byly ve IV. století po zběžném přepracování Traianových portrétů na Constantina použity k výzdobě jeho oblouku. Většina portrétů je dnes značně poškozena a zachované náznaky rysů jsou neurčité. Nejlépe se zachoval obličej ve scéně, kde je zobrazen „adventus“, tedy triumfální návrat císaře do Říma. Constantinus (= Traianus) je veden bohyní Romou (někdy je označována jako Virtus)⁵⁹ a korunován Victorií. Císařův obličej je autentickým dokladem způsobu, pomocí něhož byl Traianův portrét přeměněn na Constantina. Vidíme zde, že byly částečně zkráceny prameny vlasů nad čelem, vyklenutá spodní část Traianova čela byla odesáním zploštěna, čímž se čelo opticky prodloužilo. Výraznější se jeví i oko, ale nemohu přesně posoudit, zda došlo k jeho zvětšení a plastickému ztvárnění, protože jsem neměla k dispozici detailní snímek, kde by tyto podrobnosti byly dostatečně zřetelné.

Způsob úpravy, který zde byl uplatněn, se tedy v podstatě shoduje se změnami, k nimž došlo při sekundárním použití našeho portrétu, a to znamená,

⁵⁴ J. Maurice, Numismatique constantinienne I, Paris 1908, LXXXVIII.

⁵⁵ R. Delbrueck, Spätantike Kaiserporträts, Berlin 1933, str. 12 nn., 37; tab. I: 8—11; W. H. Gross, Augustus als Vorbild in Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II 12.2, Berlin 1981, str. 608 n.

⁵⁶ Srov. Delbrueck, str. 37 n.

⁵⁷ Kedrénos, Compend. hist. I 564.

⁵⁸ Srov. D. E. Strong, Roman Imperial sculpture, London 1967, str. 40.

⁵⁹ Srov. J. M. C. Toynbee, The Art of Romans, London 1965, str. 61.

že s největší pravděpodobností byl rovněž určen ke Constantinově oficiální reprezentaci. V rámci Constantinova výtvarného programu vycházejícího z nápodoby Traianovy ikonografie, nemuselo působit rušivě zachování většiny Traianových rysů.

Můžeme tedy shrnout, že publikovaná hlava je zřejmě fragmentem celé Traianovy portrétní sochy, jejíž vznik můžeme podle typu účesu klást do let 103—117. Na základě typologie vypracované W. H. Grosseem ji můžeme přiřadit k druhému typu Traianových portrétů. I když charakter výtvarného pojetí a ztvárnění tohoto portrétu nedosahuje mimořádných kvalit, přece se jedná o dobrou práci s některými prvky provinciálního vlivu. Pokud jde o otázku znovupoužití a způsobu přepracování, snažila jsem se vystihnout jen ty změny, po nichž zůstaly nápadné stopy. Nezdá se mi, že by částečná asymetrie obličeje byla způsobena až sekundárně a že by při znovupoužití došlo k zásadnímu přemodelování některých rysů. Rovněž posouzení možného znovupoužití vycházelo z literárně i fakticky zjištěné nápodoby Traiana Constantinem a s analogickým postupem při úpravách Traianových portrétů na dalších památkách vybraných pro Constantinovu reprezentaci.

UN PORTRAIT DE TRAJAN REMANIÉ ET RÉUTILISÉ AU IV^e SIÈCLE

Dans la collection des antiquités de l'Université Palacký à Olomouc se trouve une tête de marbre qui représente l'empereur Trajan (voir tab. XVII—XX). Son état de conservation n'est pas parfait, on y trouve de nombreux endommagements, aussi que les traces d'un remaniement postérieur. Il s'agit d'une série des petits trous autour de la tête qui servaient à attacher le diadème, d'un équarrissage assez grossier de la couche des cheveux sur la nuque et d'un grand trou où était inséré un clou destiné à attacher le portrait au mur. Les remaniements du visage sont restreints aux essais de tracer les yeux de la manière plastique, d'aplanir le front de Trajan saillant en avant et d'équarrir les bouts des mèches des cheveux sur le front qui est ainsi devenu plus long. Cette sorte de remaniement n'a pas pourtant changé l'expression du visage et les traits individuels de Trajan. Les cheveux sur le front sont peignés à droite et au-dessus de l'œil gauche forment une simple fourche. Au-dessus de la tempe gauche, on peut remarquer un autre motif typiquement trajanien — celui de «ciseaux». Cette façon d'arrangement des cheveux correspond, suivant la typologie élaborée par W. H. Gross, au deuxième type de portraits de Trajan, c'est-à-dire au type à couronne civique. Le modelé plastique du notre portrait est assez plat. La moitié gauche du visage est mieux élaborée, elle a échappé aux grands endommagements de manière que de nombreuses traces du poli original se sont conservées.

Les traits du visage expriment bien la physiognomie de Trajan. Une certaine asymétrie qui se fait remarquer au visage, est causée par la hauteur différente des yeux et par la forme irrégulière des plis près de la bouche, elle rappelle une groupe de portraits de Trajan qui sont inspirés de l'esprit provincial. On peut y ranger aussi notre portrait qui provient probablement de l'Afrique du Nord (où séjournait souvent son possesseur antérieur). La forme du cou épais qui est élané à gauche propose une hypothèse que la tête appartenait originellement à une statue de l'empereur qui avait le bras gauche levé. L'auteur prend en considération de différents types de statues de Trajan et suppose qu'il s'agissait probablement d'une statue cuirassée qui représentait l'image le plus courant de cet empereur et était répandue dans toutes les régions de l'empire romain. En ce qui concerne le caractère de remaniement de notre portrait, il correspond à peu près aux remaniements constantiniens effectués à la grande frise trajanienne qu'on a utilisée pour la seconde fois à l'arc de Constantin. Sauf ce fait, l'auteur prend aussi en considération le programme politique de Constantin après son arrivée victorieuse

à Rome en 312 qui était influencé par l'imitation d'Auguste et de Trajan et de leur iconographie. L'auteur parvient ainsi à la conclusion que 1° la statue originale de Trajan où appartenait la tête conservée a été élaborée par un artiste de province selon un original officiel provenant de Rome ou d'Italie dans les années 103—117; 2° le remaniement postérieur avait pour le but la représentation officielle de Constantin le Grand, il a été effectué probablement aux environs de l'an 324 où Constantin a pris le diadème.